

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Олег Бажан, Олександр Лахно**

Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр.

На основі матеріалів «самвидаву», мемуарної літератури, документів органів державної влади у справах релігії показане втручання правлячого режиму у внутрішнє життя церкви євангельських християн-баптистів протягом 1960–1980-х рр., продемонстровано механізм репресій стосовно опозиції в євангельсько-баптистському русі в УРСР.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, репресії, релігійне дисидентство.

Активізація державного наступу на релігію й церкву в 1960-х рр. у СРСР супроводжувалася значними порушеннями прав та інтересів віруючих громадян. Адміністрування з боку радянської держави набувало таких форм: незаконне закриття

молитовних будинків; необґрунтована відмова в реєстрації та зняття з реєстрації громад; незаконні обшуки; вилучення релігійної літератури; припинення молитовних зборів силами міліції та дружинників; завищене оподаткування служителів культу, непосильні штрафи й адмінарешти; товариські суди, розмови, бесіди, попередження та виклик до органів влади; тимчасові затримання з перебуванням в ізоляторах; неодноразові психіатричні обстеження; позбавлення віруючих пенсії за інвалідністю; звільнення з роботи за релігійні переконання; безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності віруючих громадян із подальшим їх багаторічним ув'язненням і засланням; позбавлення віруючих батьківських прав за виховання дітей у релігійному дусі; образа релігійних почуттів віруючих в усних виступах і на шпальтах друкованих засобів масової інформації тощо. Адміністративні методи боротьби з релігією та віруючими громадянами набули значного розмаху й брутальних форм, викликали невдоволення серед населення. Крім того, масові порушення прав віруючих спричинили посилену увагу до цієї проблеми з боку міжнародних правозахисних організацій.

До порушень радянського законодавства про культу опозиційно налаштованими віруючими церкви євангельських християн-баптистів (ЄХБ) у другій половині ХХ ст. органи КДБ відносили: нелегальне видання й розповсюдження дитячої літератури, журналу «Вестник спасения»; поширення закликів, відозв, послань, звернень, заяв релігійного змісту; виховну роботу поміж дітьми дошкільного та шкільного віку, залучення їх до співу в церковних хорах; навчання богослов'ю, організацію дитячих екскурсій із виїздом у південні райони країни; відмовляння від вступу до профспілок і вихід з них; відмовляння від складання військової присяги й використання зброї; викрадення службових документів — листування між уповноваженим Ради у справах релігійних культів (РСРК), їх фотографування та поширення світлин поміж віруючими; передачу за кордон різних матеріалів про релігійну ситуацію у СРСР для їх подальшого оприлюднення; колективне виконання пісень на релігійну тематику в автобусах, залізничних вагонах, на вокзалах і зупин-

* *Бажан О.Г.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Лахно О.П.* — кандидат історичних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ках; спротив працівникам міліції, дружинникам, представникам влади; нелегальні богослужіння на приватних помешканнях віруючих, улітку — в лісі числом від 100 до 3000 осіб і більше; залучення до молитовних зборів дітей і підлітків; підпільну діяльність лідерів опозиції поміж віруючими, спрямовану на консолідацію руху спротиву діям Всесоюзної ради ЄХБ (ВР ЄХБ) і контролюючих органів; непокору місцевим органам влади, невиконання їх рішень і приписів; образливе ставлення до уповноважених РСРК на місцях; збирання грошей для благодійництва та на допомогу сім'ям ув'язнених віруючих конфесії ЄХБ, а також для оплати видавцям журналу та іншої літератури тощо¹.

Радянські органи влади та спецслужби звинувачували лідерів церковної опозиції у середовищі євангельських християн-баптистів у тому, що вони провокують до застосування адміністративних заходів щодо віруючих у відповідь на колективний спів псалмів в автобусах і на автобусних зупинках, залізничних вагонах і на станціях чи вокзалах; релігійні походи просто неба; богослужіння на вулицях і майданчиках, у лісі, приміщеннях, які належали державним установам; проведення заборонених законом богослужінь для дітей, підлітків і молоді; створення спеціальних груп і шкіл для навчання дітей релігії; проведення без дозволу органів влади масових зібрань і нарад не богослужебного характеру із запрошенням віруючих із багатьох сіл, міст, областей і республік тощо².

Таким чином, органи влади навіть у своєму адмініструванні звинувачували тих же віруючих. Крім того, існував цілий арсенал засобів ліквідації релігійної громади на території Української РСР. Наприклад, молитовні будинки громад ЄХБ закривали через «малу кубатуру приміщення й брак повітря для віруючих»³, на вимогу санепідемстанції⁴, пожежників⁵, через дрібні

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 4, спр. 356, арк. 69–71.

² Там само, спр. 367, арк. 150.

³ Там само, спр. 121, арк. 9.

⁴ Там само, оп. 2, спр. 414, арк. 55.

⁵ Там само, арк. 52.

непорозуміння з документами⁶, через те, що відремонтований за кошти віруючих будинок привертав увагу керівників різного масштабу⁷, через протести сусідів⁸, через підозру на тиф в одного з віруючих⁹, через фізичну неможливість виконати нереальні вимоги пожежного нагляду¹⁰, а також (і, напевно, найчастіше) без зазначення будь-яких підстав¹¹.

Типовий факт адміністративного тиску з боку органів влади на віруючих громади ЄХБ мав місце у с. Пашківка Ніжинського району Чернігівської області, в якому комісія з представників санітарної та протипожежної інспекції вирішила заборонити віруючим користуватися молитовним будинком до того часу, допоки домовласник і релігійна громада не виконають 12 приписів. Серед рекомендацій і вказівок комісії були такі: підняти висоту стін будинку на 3,3–3,5 м, перенести в інше місце сарай і вбиральню, обладнати нову криницю, встановити біля молитовного будинку 4 діжки для води по 200 л кожна, пофарбувати стіни тощо¹².

Уже від самого початку діяльності організаційного комітету зі скликання надзвичайного всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ, упродовж 1961–1962 рр., були заарештовані й засуджені Й. Бондаренко, Б. Здоровець, О. Прокоф'єв. Покарання віруючих визначалися згідно зі статтями 209 і 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР. За неповними даними, протягом 1962–1963 рр. переслідують зазнало близько 40 лідерів церковної опозиції у середовищі віруючих церкви ЄХБ¹³.

Після арешту О. Прокоф'єва оргкомітет 18 травня 1962 р. звернувся до генерального прокурора СРСР та РСРК при РМ

⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 280, арк. 42.

⁷ Там само, спр. 294, арк. 8–9.

⁸ Там само, спр. 389, арк. 110, 181.

⁹ Там само, спр. 414, арк. 4–5.

¹⁰ Там само, арк. 30.

¹¹ Там само, оп. 4, спр. 379, арк. 1.

¹² Там само, спр. 351, арк. 22.

¹³ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-6991, оп. 4, д. 149, л. 124–133.

СРСР із вимогою звільнити лідера опозиції, мотивуючи це тим, що його діяльність була суто релігійною¹⁴. Відповіді та жодної реакції з боку органів влади віруючі не отримали. 21 серпня 1962 р. у Жданові Донецької області, у клубі колгоспу імені Кірова, відбувся показовий судовий процес над О. Прокоф'євим¹⁵. На засіданні були присутні близько 200 осіб, із них 27 — свідки, 10–15 — віруючі, а всі решта — спеціально надіслані робітники-атеїсти з підприємств і будівельних майданчиків міста. Згідно з частиною I статті 209 КК УРСР, О. Прокоф'єва було засуджено до 5 років ув'язнення та 5 років заслання (це було максимальне покарання, передбачене вказаною статтею КК)¹⁶.

Радянська пропаганда відразу ж розповсюдила інформацію про суд над О. Прокоф'євим. Засудженого публічно звинуватили в «антирадянській пропаганді», «наклепі на радянську дійсність», «оголошенні радянських законів сатанинськими» та іншій «злочинній діяльності»¹⁷. Голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко у доповідній записці ЦК КПУ від 2 червня 1962 р. рекомендував використати арешт О. Прокоф'єва для дискредитації опозиційного руху в церкві ЄХБ¹⁸.

¹⁴ Hungary University Open Society Archive (далі – HU OSA), fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, subfonds 85: Samizdat Archives, series 9: Published Samizdat, archival boxes 17, AS 771: VI. Заявление от 18 мая 1962 г. – Р. 208–209; Научный архив научно-исследовательского просветительского центра «Мемориал» (далі – НА НИПЦ «Мемориал»), ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 771: VI. Заявление от 18 мая 1962 г. // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен, 1972–1978.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 326, арк. 50–52.

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 371, арк. 69; Суд над Прокофьевым А.Ф. [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии: Мат. и док. 4.0. – Одесса, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM).

¹⁷ «Факты обличают» (суд над Прокофьевым А.Ф.) // Наука и религия. – 1963. – № 1. – С. 32.

¹⁸ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – С. 290.

За рік розпочався активний тиск на іншого лідера оргкомітету — Г. Вінса. Так, 9 червня 1963 р. працівники міліції побили його під час молитовних зборів, після чого ще й заарештували на 15 діб. 15 жовтня на квартирі Г. Вінса працівники КДБ без санкції прокурора вчинили обшук¹⁹.

Загалом упродовж 1961–1964 рр. у СРСР за релігійними мотивами було засуджено 1234 особи. При розгляді таких справ допускалися порушення законності. Одразу після відставки М. Хрущова у жовтні 1964 р. Верховний Суд СРСР провів спеціальну нараду з цих питань. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих», відповідно до якої деякі справи вивчалися додатково й скасовувалися судові рішення. Багатьох засуджених віруючих реабілітували, дозволивши їм повернутися до місць проживання²⁰. Загальна кількість в'язнів із громад ЄХБ, засуджених від 1963 р. до червня 1964 р., становила 196 осіб. Під час допитів до та після суду в тюрмах і таборах померли М. Хмара, М. Кучеренко, О. Вібе, М. Лопаєв, І. Риженко. На червень 1964 р. у місцях позбавлення волі перебувало 174 віруючих церкви ЄХБ²¹.

Із новою силою репресії щодо вірних СЦ ЄХБ розгорнулися після ухвалення 26 березня 1966 р. Президією ВР УРСР указу про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про культу, а також внесення доповнень до статті 138 КК УРСР²². Окрім згаданої, активно застосовувалися статті 62, 64, 187 та ін.²³ Також масовим явищем стало штрафування віруючих незареєстрованих громад ЄХБ. Лише в 1967 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності близько 1300 осіб,

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 413, арк. 52; Их жизнь и служение // Вестник истины. – 1978. – № 2/3. – С. 27.

²⁰ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 4, д. 173, л. 5; д. 170, л. 14–19; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 294, арк. 269.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 435, арк. 52 зв. – 53.

²² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1332, оп. 2, спр. 37, арк. 28–31.

²³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 351, арк. 19.

в Україні — понад 400, із них половина — члени громад євангельських християн-баптистів. Проте нескінченні штрафи, завдаючи серйозної матеріальної шкоди віруючим, не були ефективним засобом припинення ними організованої релігійної діяльності. Це визнавали й працівники Ради у справах релігій (РСР)²⁴. На основі указу від 26 березня 1966 р. першого ж року його дії каральні органи УРСР притягли до кримінальної відповідальності майже 40 віруючих СЦ ЄХБ²⁵.

Прибічники Ради церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) відкрито кидали виклик владі, їх протестні акції стали відомими як у країні, так і поза її межами. Так, зокрема, у травні 1966 р. трапилася екстраординарна подія — пікетування віруючими СЦ ЄХБ (близько 500 осіб) будівлі ЦК КПРС у Москві. Для радянських релігійних організацій цей показовий виступ — унікальний (повторення таких подій стане можливим тільки наприкінці 1980-х рр., у часи горбачовської «перебудови»). З усього Радянського Союзу до Москви таємно з'їжджалися представники опозиційної деномінації для участі в клопотанні за права віруючих громадян²⁶. Делегація, яка чекала на прийом біля ЦК КПРС, на кінець дня нараховувала близько 430 осіб від 130 громад Сибіру, Середньої Азії, Уралу, Поволжя, Кавказу, центру Росії, Білорусії, України та Молдавії. За даними прокуратури Москви, отриманими з повідомлень віруючих, кількість протестантів сягнула б понад 1500, якби багатьох із них не відкликали достроково з відпусток або не зняли з потягів у дорозі²⁷. Ця акція була настільки несподіваною для влади, що в перший день, 16 травня 1966 р., нічого не було зроблено для її розгону. Члени делегації подали петицію на ім'я генсека ЦК КПРС Л. Брежнєва²⁸. Віруючі, хоч, як

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 351, арк. 57.

²⁵ Там само, оп. 5, спр. 72, арк. 18–19.

²⁶ Сообщение // Братский листок. – 1981. – № 1. – С. 1.

²⁷ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 6, д. 14, л. 23–39; Хранить верность // Вестник истины. – 1983. – № 1. – С. 2.

²⁸ Заявление (16 мая 1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

виявилось пізніше, і не були організовані безпосередньо РЦ ЄХБ, висували Л. Брежнєву аналогічні з Радою церков вимоги про дозвіл на проведення з'їзду, визнання РЦ і СЦ, припинення гонінь та втручання держави у внутрішньоцерковні справи, а також про реалізацію права на релігійне навчання й виховання²⁹.

Провівши ніч під стінами будівлі ЦК КПРС наступного дня віруючі організували справжню демонстрацію, в якій разом із новоприбулими членами московської незареєстрованої громади взяло участь близько 600 осіб. Органи влади застосували силу — несанкціоновану маніфестацію було розігнано, а її учасників, загнавши у 28 спеціально підігнаних до Кремля автобусів, доставили у в'язницю³⁰. Більшість із них оштрафували й наступного дня відпустили, а решті дали по 15 діб адмінарешту³¹.

19 травня Г. Вінс і М. Хорев, уповноважені РЦ ЄХБ з'ясувати подальшу долю віруючих, звернулися до приймальні ЦК КПРС із відповідною заявою³², де їх також було затримано³³. РЦ ЄХБ відгукнулася на це новою заявою³⁴.

Після подій у Москві всіма регіонами СРСР прокотилася хвиля арештів місцевих лідерів опозиційних віруючих церкви ЄХБ. Уже у травні 1966 р. заарештували 31 особу, а протягом літа за

²⁹ Срочное сообщение всем церквам ЕХБ, всем верующим евангельско-баптистского вероисповедания (20.05.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

³⁰ В те памятные дни... // Вестник истины. – 1981. – № 2. – С. 24–25.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 19, арк. 58–58 зв., 77–79, 87–87 зв., 88–89.

³² НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 771: XXXII: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежнєву Л.И. (18 мая 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14. – С. 68–69; HU OSA, fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, subfonds 85: Samizdat Archives, series 9: Published Samizdat, archival boxes 17, AS 771: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежнєву Л.И. (18 мая 1966 г.).

³³ Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых для народов России в XIX–XX веках: 62 биографии с фотографиями, 2-е изд., доп. биографиями 10-ти братьев из среды ЕХБ. – К., 2000. – С. 213, 215–Д; Срочное сообщение всем церквам ЕХБ, всем верующим евангельско-баптистского веро-

гратами опинилося ще 128 осіб. Загальна кількість заарештованих у цій справі становила 202 особи. Арешти тривали, і до серпня 1968 р. до в'язниць потрапило 240 осіб³⁵.

Таким чином, після подій біля будівлі ЦК КПРС антирелігійний терор посилювався по всій країні. Так, зокрема, 20 травня 1966 р. на молитовні збори київської автономної громади ЄХБ прибув уповноважений РСР та інші офіційні особи. Уповноважений заявив: якщо віруючі не повернуться до ВС ЄХБ, то їх зібрання заборонять. 22 травня богослужінню цієї громади завадили працівники міліції та КДБ. Після візиту представників віруючих до прокуратури УРСР (23 травня) тиск із боку влади посилювався. Проте, громада й далі збиралася для богослужінь, і кожного разу збори розганялися, віруючих затримували, давали по 15 діб, штрафували та схиляли до переходу у ВС ЄХБ або й узагалі в православ'я³⁶. У результаті в Києві заарештували 181 віруючого, із них 64 особи, звинувачені у «дрібному хуліганстві», відсиділи по п'ятнадцять діб, а на решту наклали адміністративні штрафи по 25 і 50 руб. Щодо чотирьох віруючих (І. Бон-

исповедания (20.05.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

³⁴ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 771: XXXIII: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (22 мая 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 1. – С. 670; HU OSA, fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, subfonds 85: Samizdat Archives, series 9: Published Samizdat, archival boxes 17, AS 771: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (22 мая 1966 г.).

³⁵ *Заватский В.* Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны: Пер. с англ. – Москва, 1995. – С. 282.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 19, арк. 101–103; спр.3, арк. 27; Обращение от киевской автономной общины евангельских христиан-баптистов (15.06.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM); Заявление от киевской общины ЕХБ (15.06.66 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

даренко, П. Величко, Г. Вінс, В. Шупуртяк) порушили кримінальні справи³⁷.

Улітку 1967 р. у Києві спецслужби викрили школу з навчання дітей релігії. У ній було чотири групи, що нараховували близько 100 вихованців від 6 до 17 років. У підпільній школі учнів поділяли на групи відповідно до їх віку — одна старша, дві шкільного віку та одна група дошкільників. Керувала релігійним навчальним закладом згодом засуджена М. Купрієнок, а вчителями-помічниками були Н. Бегеко, Д. Ковтун і О. Костенко. Вони за допомогою віруючих Д. Лещенка, З. Панькової та М. Тишкевич організували для найкращих учнів (30 осіб) відпочинок і літню школу у польових умовах на березі річки Уж, де їх і викрили органи влади³⁸. У вчителів вилучили товсті зошити (4 шт.) із записаними псалмами, духовними гімнами і віршами (до речі, цілком законна література), кілька нотних альбомів релігійного змісту, багато дитячих малюнків на релігійну тематику, акордеон, гітару тощо³⁹.

Про посилення репресій щодо віруючих СЦ ЄХБ після їх демонстрації під стінами будівлі ЦК КПРС у Москві свідчить статистика вжитих заходів з адміністративної та кримінальної відповідальності. Так, за період з червня 1966 р. по квітень 1967 р. в УРСР притягли 55 осіб — до кримінальної й 503 особи — до адміністративної відповідальності⁴⁰.

Починаючи з 1967 р., Рада родичів в'язнів ЄХБ (РРВ ЄХБ) регулярно поширювала надзвичайні повідомлення про нові арешти й суди над віруючими церкви евангельських християн-бап-

³⁷ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 6, д. 14, л. 23–27, 74 об. – 76, 78–79, 81, 83–85; Обращение от киевской автономной общины евангельских христиан-баптистов (15.06.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM). – С. 2–3.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 33, арк. 58–59.

³⁹ Там само, спр. 72, арк. 123–126; Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 1, спр. 10, арк. 22–23.

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 6291, арк. 26.

тистів, порушення кримінальних справ, переслідування, розгін зібрань, специфіку утримання в'язнів сумління в таборах, а також аналізувала судові вирoki, випадки допитів дітей і репресій щодо них, позбавлення батьківських прав через релігійне виховання дітей у сім'ях тощо⁴¹. Також РРВ ЄХБ наголошувала на тому, що віруючим у таборах було створено особливі умови: а) усупереч правилам режиму виправних таборів їх позбавляли права листуватися з близькими та рідними; б) віруючим табірникам забороняли мати Біблії та Євангелія; в) позбавляли права здійснювати духовні треби; г) забороняли молитися⁴². Усього впродовж 1964–1970 рр. РРВ ЄХБ направила до центральних державних і партійних органів влади 38 надзвичайних повідомлень, заяв, термінових телеграм, на які, проте, не надійшло жодної відповіді⁴³.

Протягом 1968 р. органи влади продовжили наступ на прибічників РЦ ЄХБ. Зокрема, того року було засуджено 60 осіб. Не витримавши тиску близько 2000 віруючих були змушені відійти до ВР ЄХБ. До того ж, заходи органів влади «з ослаблення впливу т. зв. “Ради церков ЄХБ” на рядових віруючих були здійснені через релігійні канали, через Всесоюзну раду ЄХБ»⁴⁴.

⁴¹ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 800: Чрезвычайное сообщение Брежневу и др. от имени Совета родственников узников ЕХБ в СССР (22 мая 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 15: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 2. – С. 1–18; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 224, арк. 53–60; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 883: Напоминание № 3 (15.07.1971 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 1. – С. 5–14.

⁴² Чрезвычайное сообщение Совета родственников узников ЕХБ в СССР (22 мая 1967 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Европе. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

⁴³ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 871-н: Напоминание правительству СССР о положении баптистов (13 декабря 1970 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 15: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 2. – С. 41.

⁴⁴ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х–1980-ті рр. – С. 237.

У Львові 10 січня 1968 р. у прибічників РЦ ЄХБ В. Петлехи та І. Януш під час обшуку вилучили значну кількість релігійної літератури, виготовленої нелегально, друкарську машинку, восківку, чорнильну хімічну пасту та копіювальний папір. На основі вилученого правоохоронні органи зробили висновок, що в будинку цих громадян, по суті, було створено законспірований друкарський центр, де розмножувалася релігійна література, яка згодом поширювалася в межах області⁴⁵.

За підсумками роботи II Всесоюзного з'їзду родичів в'язнів ЄХБ (12–13 грудня 1970 р., Київ) стала відомою статистика боротьби правлячого режиму з віруючими громадянами. Упродовж 1961–1970 рр. у СРСР було ув'язнено 524 віруючих, із них 44 жінки. Восьмеро осіб померло під час слідства або вже в ув'язненні. Під час обшуків вилучено 2840 релігійних книжок і брошур (Біблії, Євангелія, збірки духовних пісень), музичні інструменти, альбоми, нотні зошити, магнітофонні записи, листи релігійного змісту, настінні тексти з рамками тощо. За участь у молитовних зібраннях адмінарештом на 15 діб було покарано 791 особу, працівники МВС розігнали 986 молитовних зібрань. Допитам і погрозам піддано 1380 осіб (загалом зафіксовано 8648 випадків). Сума штрафів за відвідування молитовних зібрань і надання для них свого житла складала 94 300 руб. Центральні, обласні та районні газети, журнали публікували сотні статей і заміток антирелігійного змісту. Учасники з'їзду навіть склали список із 66 назв статей цього напрямку. Було зазначено, що ця сумна статистика презентує тільки 50% від усіх дійсних фактів порушень прав віруючих громадян, щодо яких РРВ ЄХБ та РЦ ЄХБ мали достовірні підтвердження⁴⁶.

Не вщухали репресії серед учасників опозиції в євангельсько-баптистському русі і на початку 1970-х рр. Якщо в 1970 р. за

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 117, арк. 65–67; ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 41, арк. 90.

⁴⁶ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 801: Обращение к У Тану и др. о преследовании баптистов в СССР (5 июня 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 15: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 2. – С. 40–41.

правопорушення на релігійному ґрунті було засуджено 18 осіб, у 1971 р. — 26, 1972 р. — 30, то вже 1973 р. на лаві підсудних опинилося 55 осіб. Причому, новим моментом у судовій практиці стало засудження віруючих за політичними статтями. Наприклад, один із лідерів харківських опозиціонерів у середовищі віруючих церкви ЄХБ Б. Здоровець у 1973 р. був покараний за статтями 187, ч. 1 та 187, ч. 3 КК УРСР, які передбачали санкцію за розповсюдження «наклепів на радянський державний і суспільний устрій»⁴⁷.

У березні 1974 р. вкотре постав перед судом віруючий-опозиціонер Г. Вінс. Основні пункти звинувачення були такими: організаційна діяльність як секретаря РЦ ЄХБ; організація підпільного видавництва «Християнин»; створення РРВ ЄХБ; участь у виданні журналів «Братский листок», «Вестник спасения», «Юность», «Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР», написанні підручника на біблійні теми «Песнь пастуха»; укладення статуту СЦ ЄХБ, авторство статей «Верность» і «Великие принципы Библии»⁴⁸. Незважаючи на серйозні процесуальні порушення під час слідства та судового засідання, 31 січня 1975 р. Київський обласний суд оголосив вирок: визнати Г. Вінса винним за статтями 138 (ч. 2), 187 (ч. 1) та 209 (ч. 1) та засудити на 5 років позбавлення волі в таборах суворого режиму з подальшим засланням на 5 років і конфіскацією майна (це було максимальне, передбачене законодавством, покарання згідно з КК УРСР)⁴⁹.

⁴⁷ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 295; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 1370: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР, № 12, Москва, июль, 1973 г. // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 27. – С. 6, 17–18, 24–25.

⁴⁸ Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1975. – Вып. 35; ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 6, д. 737, л. 11–16; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 15, арк. 2–13.

⁴⁹ Их жизнь и служение // Вестник истины. – 1978. – № 2/3. – С. 28; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 2113: Краткая запись процесса над Г.П. Винсом в г. Киеве 27–31.01.1975 г. // Материалы Самиздата. – 1975. – № 19 (9 мая). – С. 1–15; Soviet persecution of religion in Ukraine. – Toronto, 1976. – P. 35.

Видавнича діяльність прибічників РЦ ЄХБ також дуже заважала атеїстичній пропаганді та проголошеній боротьбі з релігійною опозицією поміж віруючими церкви євангельських християн-баптистів. Органи держбезпеки будь-що намагалися знищити підпільне видавництво СЦ ЄХБ «Християнин». 24 жовтня 1974 р. їм удалося викрити одну з нелегальних друкарень, при цьому було конфісковано саморобну друкарську машину, понад 9 т паперу, 15 000 примірників віддрукованих Євангелій та інші матеріали⁵⁰. Серед семи заарештованих працівників було троє українців: К. Гриценко (с. Мала Салтанівка Київської обл.), І. Коротун (м. Ворошиловград), В. Підченко (м. Харків). І все ж, це не вплинуло на роботу видавництва, оскільки на той час воно вже мало кілька друкарських машин і, відповідно, не одну підпільну друкарню.

Уповноважені у справах релігії постійно відстежували ситуацію по адміністративно-територіальних одиницях. Коли надходила інформація про підготовку незареєстрованих громад ЄХБ до певних активних дій (зібрань, збору підписів тощо), ці органи відразу ж удавалися до протидії. З-поміж типових заходів щодо запобігання активності громад СЦ ЄХБ, як правило, були: 1) жорсткий контроль за місцями зібрань; 2) наполегливе пропонування віруючим відвідувати зареєстровані громади; 3) встановлення комісіями сприяння за дотриманням законодавства про культури при районних і сільських радах депутатів трудящих щоденного контролю за можливими місцями зібрань прибічників РЦ ЄХБ; 4) виклик на засідання комісії активістів груп та офіційне попередження їх про протизаконну діяльність та відповідальність за це; 5) суворий контроль за місцями можливих зборів віруючих на автобусних і залізничних вокзалах, а також за можливою масовою купівлею квитків

⁵⁰ Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1974. – Вып. 34; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 1970: Чрезвычайное сообщение издательства «Християнин» (26.10.1974 г.) // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16 (18 апреля); Наши ходатайства // Братский листок. – 1974. – № 5. – С. 1–2; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 2021: Братский листок, 1974, № 5 // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16. – С. 1–2.

до Москви, Києва й інших міст СРСР; 6) жорсткий нагляд поштових відділень за надсиланням кореспонденції й особливо урядових телеграм, підписаних групами віруючих⁵¹.

У 1979 р. за ґратами опинилися лідери СЦ ЄХБ І. Антонов, П. Петерс, П. Ритіков і Я. Скорняков, у слідчому ізоляторі — М. Батурін та М. Хорєв (наступного року їх теж засудили до позбавлення волі)⁵². Кінець 1970-х – початок 1980-х рр. стали складними також і для видавничого відділу СЦ ЄХБ. 11 квітня 1979 р. була викрита палітурна майстерня у Молдавії. Там саме брати М. і О. Чехи, В. Напрієнко й Г. Джурик готували до поширення 1330 примірників «Бюллетеня» РРВ ЄХБ № 60 — усіх їх засудили до різних термінів ув'язнення⁵³.

У с. Старі Кодаки неподалік м. Дніпропетровська 19 січня 1980 р. зліквідували другий друкарський верстат видавництва «Християнин», там же під час роботи над черговим випуском «Вестника истины» було заарештовано чотирьох осіб⁵⁴. У с. Гливеньки Краснодарського краю РРФСР 18 липня 1980 р. виявлено третій друкарський верстат. Це був найбільший удар по функціонуванню видавництва СЦ ЄХБ, але все ж таки воно вистояло, а друкарське обладнання постійно поновлювалося якісно та кількісно.

Період 1970–1980-х рр. позначився запеклою боротьбою влади з самвидавньою літературою прибічників РЦ ЄХБ. Унаслідок численних спецоперацій правоохоронних органів на території УРСР було вилучено тисячі примірників релігійної періодики.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 280, арк. 65.

⁵² Сообщение // Братский листок. – 1979. – № 6; Сообщение о новых арестах христиан // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – № 66; Ходатайство Совета церквей // Там же. – 1979. – № 67. – С. 9; Срочное сообщение // Там же. – 1978. – № 49. – С. 7–13; Срочное сообщение // Там же. – 1979. – № 71.

⁵³ Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – № 72; Заявление // Там же. – 1979. – № 63. – С. 4; Сообщение // Там же. – 1979. – № 65. – С. 9; Суд христианам в г. Донецке // Там же. – 1979. – № 69. – С. 4–34.

⁵⁴ Судебный процесс // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1981. – № 92. – С. 18–53.

Наприклад: 12 березня 1979 р. — м. Чугуїв Харківської області, ліквідовано 15 тис. «Бюллетеней СРУ ЄХБ»; 19 квітня 1979 р. — знищено наклад журналу «Вестник истины»; 1982 р. — Запоріжжя, вилучено велику кількість примірників цього ж часопису⁵⁵.

Зазначений період був досить складним для СЦ ЄХБ через нову хвилю активізації репресій щодо віруючих, особливо релігійного активу. Так, зокрема, 31 липня 1979 р. у Кіровограді засудили члена РЦ ЄХБ І. Антонова на 2 роки таборів суворого режиму, навіть незважаючи на його майже 60-літній вік⁵⁶. Упродовж кількох років органи влади переслідували сім'ю Хайлів з м. Красний Луч Ворошиловградської області. Найбільш болючим було питання дітей із сімей віруючих. Тільки масова петиційна кампанія родини Хайлів та їхніх однодумців, а також підтримка академіка А. Сахарова й інших відомих дисидентів стримували репресії. Незважаючи на громадський протест, 22 вересня 1980 р. главу сімейства — В. Хайла — примусово госпіталізували до спецпсихлікарні. Удома без батька залишилося 15 дітей⁵⁷.

Зазнала переслідувань із боку влади й голова РРВ ЄХБ О. Козорезова, якій 19 квітня 1981 р. винесли вирок — згідно зі статтями 138, ч. 1 і 187-1 КК УРСР позбавлення волі терміном три роки. А за п'ять днів до цього такий же вирок отримав її чоловік — О. Козорезов. Таким чином, 10 їхніх дітей позбулися батьківської опіки. Невдовзі, 23 січня 1982 р., у Харкові винесли вирок одному з лідерів РЦ ЄХБ В. Моші — три роки таборів суворого режиму. Це був уже четвертий вирок пресвітерові харківських євангельських християн-баптистів⁵⁸.

Загалом упродовж 1980 – першої половини 1981 рр. заарештували та засудили 193 віруючих, оштрафували — 1652 особи⁵⁹.

⁵⁵ Вести из СССР: Права человека. – Кн. 1. – Т. 1. – Мюнхен, 1991. – С. 88, 92; Т. 2. – С. 82.

⁵⁶ Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1979. – Вып. 53.

⁵⁷ Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1978. – № 50. – С. 15–24; 1980. – № 89. – С. 32–33.

⁵⁸ ДАХО, ф. Р-3858, оп. 17, спр. 94, арк. 11.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2225, арк. 30.

У багатьох випадках причиною кримінального покарання був релігійний чинник. Так, зокрема, протягом 1980–1981 рр. в УРСР за релігійними справами засуджено 49 осіб, із них 28 — прибічників РЦ ЄХБ. Характерно, що в 1977 р. за цими ж справами засуджено всього лише 1 особу, у 1978 і 1979 рр. — по 2 віруючих, у 1980 р. — 16, 1981 р. — 29, а в першому кварталі 1982 р. — 5 осіб. Такі цифри прямо говорять про наростання репресій щодо віруючих ЄХБ із початком 1980-х рр.⁶⁰

Органи влади готувалися до протидії молитовним зібранням прихильників СЦ ЄХБ як до спецоперації — розроблявся план обов'язкових заходів, визначалися терміни виконання та відповідальні особи, залучалися представники всіх силових і контролюючих органів, партійної й радянської влади на місцях, мобілізувалися значні людські та матеріальні ресурси тощо. Типовий такий план, наприклад, розробила сумська влада. Заходи щодо запобігання зібранню віруючих СЦ ЄХБ із приводу проведення весілля в м. Суми у травні 1979 р. передбачали створення оперативного-координаційного штабу; слід було роз'яснити батькам нареченої радянське законодавство про культу, попередивши їх про неможливість здійснення шлюбного обряду вдома без дозволу райвиконкому; встановити дату та час реєстрації шлюбу й проведення весілля; не допускати співу псалмів біля будівлі ЗАГСу й на вулицях міста; скласти план-схему садиби та прилеглих до місця весілля будівель із зазначенням усіх входів і виходів; визначити близьких родичів нареченого й нареченої; провести з ними роз'яснювальну роботу з приводу недопущення порушень законодавства про культу; вивчити можливість тимчасового відключення електроенергії на випадок, якщо використовуватимуться підсилювачі та мікрофон; для встановлення приблизної кількості гостей під приводом перевірки паспортного режиму перевірити адреси проживання родичів молодих; підготувати двох–трьох інформаторів про хід весілля та його підготовку; направити в день церемонії на подвір'я батьків нареченої двох депутатів, які в разі необхідності повинні скласти акт; підібрати з-поміж запрошених трьох–чо-

тирьох осіб із місць роботи молодих для стримуючого впливу на весіллі; забезпечити присутність фотографа; установити розклад автобусів, поїздів із метою запобігання прибуттю груп гостей; силами міліції та дружинників блокувати всі підступи до будинку батька нареченої, задіявши для цього постійні й мобільні пости (по 2 працівники міліції та 6–8 дружинників); залучити автотранспорт (20 автобусів, 10 мікроавтобусів, 10 автомобілів і 3 вантажівки); якщо віруючі почнуть молитовне зібрання просто неба, група дружинників (15–20 осіб) за участі дільничного та 2–3 працівників міліції повинні вилучити поміст і накриття весільної споруди; створити спецгрупу (50 осіб) із працівників міліції, дружинників, прокуратури та суду для оперативного реагування на можливі масові порушення громадського порядку тощо⁶¹. Такі плани, які нагадували радше антитерористичну операцію, аніж взаємодію органів місцевої влади з населенням, розроблялися повсюдно.

Середина 1980-х рр. не стала винятком у цілеспрямованій політиці войовничого атеїзму радянської держави: якщо не ліквідувати, то хоча б «одержавити» релігію. Це чітко засвідчують стосунки між владою та віруючими громадянами. Якщо у взаєминах з ВР ЄХБ більш-менш існував консенсус, то щодо СЦ ЄХБ правлячий режим активно застосовував увесь арсенал репресивно-каральної системи, у тому числі заборону богослужінь, штрафи, адміністративні арешти на 5, 10 чи 15 діб, конфіскацію майна, кримінальні справи, арешти, суворі вироки часто за надуманими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах. Перш за все, владні структури переслідували керівний орган опозиційної церкви — РЦ ЄХБ. Майже весь її склад упродовж 1985–1986 рр. перебував у в'язницях, таборах чи на засланні. Тим, хто невдовзі мав вийти на волю, терміни ув'язнення за сфабрикованими кримінальними справами було продовжено. Така доля спіткала І. Антонова, М. Батуріна, Я. Іващенко, О. Козорезова, Г. Костюченка, В. Маркевича, Д. Мінякова, П. Ритікова, П. Румачика, Я. Скорнякова, М. Хорева⁶².

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 107, арк. 81–85.

⁶² Там само, арк. 3–6.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 52.

Упродовж 1985 р. особливо жорстоких переслідувань зазнала РРВ ЄХБ, до складу якої входили багатодітні матері, чоловіки котрих за віру в Бога були неодноразово засуджені до різних термінів позбавлення волі. У згаданий період почастишали випадки допитів дітей віруючих без присутності батьків, погрози позбавити батьківських прав. Траплялися випадки побиття дітей за релігійними мотивами (м. Орджонікідзе, м. Київ). Арешти активістів церковної опозиції об'єднання ЄХБ припиняться лише наприкінці 1988 р.

Таким чином, наведені вище факти свідчать, що радянські спецслужби впродовж 1960–1980-х рр. використовували розгалужену систему карально-репресивних технологій з обмеження та ліквідації опозиційного руху в середовищі віруючих церкви євангельських християн-баптистів. Проте це лише загартовувало опозиціонерів та спонукало їх до самопожертви.

Бажан О., Лажно А. Мероприяття советских спецслужб по ограничению оппозиционного движения в среде евангельских христиан-баптистов в 1960–1980-х гг.

На основании материалов «самиздата», мемуарной литературы, документов органов государственной власти по делам религии показано вмешательство правящего режима во внутреннюю жизнь церкви евангельских христиан-баптистов на протяжении 1960–1980-х гг., продемонстрирован механизм репрессий относительно оппозиции в евангельско-баптистском движении в УССР.

Ключевые слова: евангельские христиане-баптисты, репрессии, религиозное диссидентство.

Bazhan O., Lakhno O. Repressive measures of Soviet secret services towards restriction of oppositional movement in the Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th.

Based on materials of «Samvudav», memoirs, archival documents in the cases of religion, the interference of ruling regime in the internal life of Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th were investigated. The authors showed how the mechanism of repression against opposition in Evangelical-Baptists movement in the UkSSR had worked.

Key words: the Evangelical Christian-Baptists, repressions, religious dissidence.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Володимир Щербатюк**

**Повстансько-партизанський рух
селян України 1921 р. та його характерні риси
у працях сучасних вітчизняних дослідників**

У статті висвітлюються основні тенденції вивчення селянського повстансько-партизанського руху на території України 1921 р. у сучасній вітчизняній історіографії. Простежено особливості організації, розгортання, спаду та неперервності повстанського партизанського руху 1921 р. у працях сучасних істориків.

Ключові слова: селяни, повстансько-партизанський рух, повстанці, історіографія.

Після інтернування залишків армії Української Народної Республіки розпочався якісно новий етап національно-визвольної боротьби. На думку керманців УНР, тепер перемогти більшовиків можна було, лише поєднавши дії армії та повстанців. Передбачалася трансформація державних і військових органів УНР у підпільні організації, через які продовжувалася б збройна

* Щербатюк В.М. — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ.